БАРЫМТА

(Әңгіме)

Кәмел ЖҮНІСТЕГІ, жазушы.

Түс ауа ел шетіне шыға жортқан топ бірде сары аяңға түсіп, сонау жиектегі қылаң беріп келе жатқан таңға құмарта қарасып, жылы леп боп ескен таң самалына сүйсінсе, бірде ұзақ жортысқа салып, ши түбінде қалғып отырған бөденені үркіте көтеріп, аттарынан түспей әлі жүріп келеді. Ұзын саны жиырма шақты кісі, соңдарын ала екі атқа өңгерген бөктерінділері бар. Барар жердің қашан, қай тұста бітерін өздері де білмейді. Түстері суық, демдерін іштеріне тартып,әлденеге белдерін бекем буысқан. Көпшілігі жастар, жайшылықтағы әзіл-қалжың да жоқ, бір-біріне үнсіз ғана көз тастайды. Аттары кіл жарау және жөнсіз қыспай бабымен жүгіртіп, ауыздықтап, арындатпайды.

Иә, бұл аттардың көрешегі де алда, қазірден қызыл май қып шапқыласа, ертең екі талай күн туғанда, өздерінің күні не болмақ? Жұрттың алдында қабағы ашулы бүркіттей түйілген, теке танау, жарау күрең төбел ат, мінген Майекең ақын. Сан бәйгіге қатысқан құйма тұяқ жануар сыпырта жүріске салып жер сүзеді. Болған уақиғаны естіп: "Құдай алдында сұраусыз, мені ренжітпесе алсын", - деп, ана Түнқатар мініп келе жатқан қазтабан торы екеуін досы Бейсембек беріп жіберген. Бейсембек күреңді кешегі Қоянды жәрмеңкесінен мүшесіне қызығып, үстеме мал беріп, бәйгеге қосамын деп алса керек. Осы сапардан бірер күн бұрын Майекең аулына келіп кеткен атақты сері Иманжан да екі атты айналдыра көріп "Торықазтабан жүйрік-ақ, бірақ шапқанда табаны қызып кетеді. Сірә, кәрі биенің баласы болар. Ал, мына күрең төбел ұзақ шабыстың малы. Өрен жүйрік, әттең, құл тұлпар екен. Шыға шапса бұдан тұяқ озбас, бірақ алдына бір жылқы сап құйрық тістесе кетуге жазған екен. Міне, құл тұлпарлығы сол деп сынын айтып кеткен еді.

Осыдан бір аптадай бұрын осы топ сонау Балқаштың күнбатыс жағалауынан шұбап қайтқан. Ағайынның, ауыл өсегінің қыжылын баса келіп, көріп отырып қол ұшын созбағанына, жақын тұтып, жағдайларын білмегеніне Майекең қатты ренжіген еді. "Бәтуасіз азғындаған елдің басы қосылған ба?! Суырдың айғырындай бірін-бірі беттен алып, жақсысын көре алмаған жұрттан не үлгі, не пайда?!" - деп шала бүлінгені бар. Кезек шабысып жатқаны да мынау. Бірін-бірі талауын тоқтатар күні болар ма?! Ақыры, назаланған Майекең жігіттердің басын қосып, талауда кеткен малын ағайын қайтып "Берсе қолынан, бермесе жолынан" деген шешімге келген.

Аз күннің ішінде жігіттердің қолына алыс жүріске жарамды біраз сәйгүлік жиналып қалды. Бірі ағайыннан, бірі дос-жараннан міністік сұраған. Аманбай сияқты қолының жымысқысы барлар кейін тер майын бере жатармыз деп, тақымына тигенін тау арасына таң асырып байлап та жатты. Аманбай шешесінен жастайынан жетім қалған, нағашы жұртымен таныс-білістігі жоқ суық бауыр жігіт еді. Әрі нағашылары да қатігездігі ме, жан тартып жалғыз жиендерін іздей қоймапты. Соның сауабы деп туысқанның қалың жылқысын екі күндей торып, ақыры жүгені бос қайтпап еді, қинағанда бір жиендігін көтерер деген оймен ар жағын қаперіне де алған жоқ-ты. Күні ертең қайырып берерсің деп тоқтам айтып, Майекең де бұған еріксіз көнген. Ақын қырықты орталап қалған, қиық қара мұртты, ақ құба, имектеу қыр мұрынды әдемі кісі. Әділ, турашыл атанған, үлкеннің-кішінің бірде-бірін беттен алып көрген емес, бірақ жолсыздың жасағанды өткір мысқылмен оңдырмайтын. Сол себептен жұрт та сыйлап, оның аузына қарайтын. Ғұмырында ұрлық істеп, қазанына арам салдырмаған жан.

Бір жылы Майекеңнің жаңа үйленген тұңғышы Тұраш малын түгендеп келе жатады да, ығып кеткен бөтен үйірден бір құнанды ұстап, шілікке бекітіп тастайды. Сол күні көрші ауылдан қонақтап қайтқан Майекең жетек ерткен салт аттының ізіне түсіп, мән-жайды түсінеді де, үн-түнсіз үйге келіп, жатып қалыпты. Таңертең әлдекімдер есік қағып:

- Бұл кімнің ауылы? - деп сұрапты.

- Бұл Тұраштың ауылы,- депті Майекең.

- Япырмай, ондай ауылды естіген жоқ едік, - десіпті жүргіншілер. Майекең құдайы қонақтарды үйге кіргізіп, қазан көтертеді. Дәм піскенше ақын жұртты әңгімеге алдандырып, артық сыр бермепті. Қайтуға беттеген жолаушылар:

- Майеке, біз қысылып отырмыз. Жоқ іздеп келіп едік, соның ізі осы ауылға келіп тірелгені, - депті бипаздап.

- Е, оның жауабын ертеңгісін бергенім қайда, - десе керек Майекең. - Ағаларың аштан өлсе де қолынан ұрлық келмейтін жасық жан еді. Мына Тұраштың жылқысына бір құнанның қосылғанын көргенім рас. Танысаңдар қасына тағы бір тай қосып жетектей кетерсіңдер. Ауыл Тұраштікі болған соң, айыбын да көтерер, - деп жоқшыларды риза қылып аттандырған екен.

Түннің бір уағында атқа қонған топ әлі жүріп келеді. Алда Майекең мен жолбасшы ретінде ерген, шөлді көп кезген шұбыртпалы Байділдә. Оған ілесе ұры атанған Жанпейіс, Райымбек, Тұраш, Разақ, тағы басқалар. Бәрінің қолында күнге кептірген қақ сойыл. Біреулері оны жерге сүйретіліп басы мүжілмесін деп көлденең ұстаса, енді бірі ұшына былғары қаптап қарларына іліп алған. Бәрінің де сенер қаруы - білек күші мен осы қайың сойыл. Қайда жүрсе де домбыра тастамайтын ақын да өзгерген, қолында бұзау тіс он сегіз өрім дырау қамшы. Мынау сөз түсінбес заманда ақынның тілі өтпеген жерге дырау қамшы жүрер ме?

Иә, зорлықтан көзі ашылмаған ақын ауылының жауы да, дауы да іргесінен озбай келеді-ау. Шілденің сол күні де ми қайнатқан ыстық еді. Ел ішін шешек жайлап, біреудің жылқысын, біреудің жаппай түгел жалмап, жеті күн бойы жылап-сықтаған қаралы ауылдың аһылау-үһілеуі әлі тына қойған жоқты. Аздаған мал іргедегі белесте жатқан. Соңында бозбала жігіт Разақ қана. Сол белеске балта сабындай сұғына келген ұры айқай-сүреңмен жылқыға тиіп берген. Жаудың алғашқы бір тобымен сойыл қағыстырып қалған Разақ көпке топырақ шаша алмасын біліп, қаша ұрыс салып еді. Қас қаққанша-ақ, сәйгүліктері ауыздығын шайнаған екі бірдей жігіт қуып жетті. Разақ қайырыла сойыл сілтеймін дегенше, онысы арындаған қуғыншы атының алқымына тіреліп шарт етіп қақ бөлінген. Енді қолында қалған сабаудай таяқпен нені жасқасын. Екі аттылы екі жағынан қапталдай шықты да, екеуі бірдей сойыл сілтеді. Тобықтан тиген соққыдан денесі тыз етті де, артынша құлақ шекесі қақ айрылғандай көз оты жарқ етіп, қанға боялып аттан аунап қала берген.

Жылқының басы - құр айғыр қайыру бермей азынап ауылға тартты. Жан-жақтан мама биелер де быт-шыт болып қашып айғырдың соңынан ілесті. Әп-сәтте бүкіл жылқы құйындай ұйтқып қотанды жауып кетті де, оны қуған жау ауыл ортасына басып кіріп, бірен-саран жүгіре шыққан жігіттерді де сойылға жықты.

Шашылған күл, төңкерілген қазан, төгілген ас - ауыл опыр-топыр болып қала берді. Домбырасын ұстап сыртқа жүгіре шыққан Майекең де мезең саусақтары еріксіз перне қуған қалпы тас мүсіндей қалшиып, қан-жоса болған жігіттердің ортасында, жауда кеткен ақтылы малының шаңына сазара қарап тұрып қап еді.

Бұл жолы шапқан Жөгінің байы Арыстанбектің сілтеуімен келген қырық бойдақ-Сапалай бастаған ұрылар тобы болып шықты. Кімнің мойнына артқан ұзында кегі, қысқада өші барын кім білсін, әйтеуір, жалпақ елдің шетінде тыныш жатқан жазықсыз момын елді тонап, жайына кете беріпті. "Ағайынға арыз айтып, қол жинап барғанша қолды болған малдың көзі жойылар, жаяу да болса із суытпай қуған дұрыс", деп шешті үлкендері. Сол жолы да жаяу жұртты Майекеңнің өзі бастап шыққан. Он шақты күн дегенде Көкжартаста отырған Арыстанбектің ауылын зорға тауып еді... Барымташыл жуан ауыл жаяу-жалпы жұртты салқын қабақпен қарсы алысты. Майекең ортадағы ақ үй Арыстанбектікіне түсті де, қалған жігіттер екі-үштен әр үйге бөлінген. Жолаушылардың бетін сол түні білген Арыстанбек қыңыр жауап беріп, "шаршап келдіңдер" дегені сылтауратты да, таң ата атқа мініп тайып отырыпты. Ауылда қарақшылардың басы Сапалай да болмай шықты. Екі-үш күн өткен соң Арыстанбек: "Келген ізімен қайта берсін, жоқжітікпен сөзім жоқ",- деген сәлемін алыстан жолдаған. Байдың қас-қабағына қараған ауыл жігіттері ас та бере алмады. Әйтеуір, үшінші күні Салиқа бәйбіше жоқшыларды түгендеп, малын сойып қонаққа шақырды. Далаға көрпе салдырып, қонағы бар, ел азаматы, қыз-қырқыны бар, кешкі самал мен түннің салқынында сауық көрмеген жұрт масайрап бір қалып еді. Бай ауылдың келіні жоқшыларға бүйрегі бұра берген соң, жігіттер сөз тартып көріп, өздеріне жиеншар екенін де біліп алысқан.

Ақ құба, әдемі, тұңғиық қара көз келіншекке жылы ұшырай, туған қарындастарын көргендей ілтипатпен ізет білдіріскен. Алқакотан жиналған топ ішінде әуелі Күміс келіншек домбыра шертіп, өлеңін Майекеңе бағыштады:

- Майеке, білген елге
  жиеншармын,
Жақсысын талай елдің
  көрген жанмын.
Байлаулы ақ тұйғындай
  жан екенсіз,
Дүние қызығына тойған
  болдың,
Бұл елде тілеулесің мен
  де бармын.

Түйілген орамалға мен бір
  бояу,
Майеке, ат жоғалтып
  келдің жаяу.
Біле ме ер қадірін
  әумесерлер,
Көңілдің бұл күндерде
  болды-ау қаяу.

Өзені көк жартастың төмен
  ағар,
Елі сақтап пендесін өзі
  бағар.
Не жұмыстың, Майеке,
  артын сұра
Арамдық ойлағанды құдай
  табар,- деп домбыраны ақынға ұсына берді. Жоқ соңына түсіп, көптен қолына домбыра ұстамаған ақын сағына күткен кәрі жолдасы сәлем бергендей жарқ ете қалды:

- Құдаша, сөзің неткен
  балдай еді,
Қазақтың ұл-қызының
  маңдайы едің.
Ел тонап, ер атанды
  ендігілер,
Кешегі ата үлгісі
  қандай еді!
Жиеншар, қош болып тұр
  мұнан былай,
Елімде кәрі мен жас
  қалды жылай.
Бір елді кезек шауып
  шулатармыз.
Атаның қонысына біз де
  сыймай.

Жиналған көпке ақын ұзақ-ұзақ күй төгіп, заман мұңын жүрекке жеткізе паш етті.

Арыстанбек бай мен оның қарақшыларынан теңдік ала алмаған жоқшылар ертеңіне еліне бет түзеді. Кек сақтап қайтты, елге тірі барсақ сойылдасып көреміз, не сойылдасып өлерміз деп қайтты.

Сөйтіп, Майекең бастаған бұл топтың ендігі жүрісі барымтаға қарымта қайтармақ беті, мал ашуы - жан ашуы деп бар күнкөрісінен айырылған елдің есе қайтару жүрісі еді.

Кейігі күндері Бетпақтың шөліне бойлай кірген жүргіншілер әредік қазылған құдықтарды жағалап, күннің салқын уағына шамалай жортып еді. Бұдыры жоқ көк теңіздей сағым ойнаған сахарада осы даланың бүгешігесін жатқа білетін, сырын ішіне түйген Майекең болмаса, басқаға ертегінің барса келмесі сияқты. Бұлдырлап киік ойнаған батпақ шөл, білгенге бұл да қазақ елінің байлығы емес пе.

Кеше ғана жат көз қалың жау шапқанда қазақ та сонау сағымнан перде құрған, тылсымы мол Бетпақтың ойпаны мен сайлары малы мен жанына пана болғаны да ақын жүрегінде сайрап жатыр, талай-талай сұрапылды бастан кешкен елдің ер көңілі домбыраның көмейінен де күй болып төгілген. Төккен Майекеңдер. Енді міне, жау жоқта ағайынның қысастығынан жанын шүберекке түйіп, күнтүн қатып жортаққа басқан жігіттердің түрі мынау. Алда қандай күн бар? Берегесіз айтыс, беріспей айқаста кімнің сағы сынып, кімнің бағы қайтарын да кім болжапты?

Майекеңнің мұң торлаған, әлдебір ызалы да күңіреністі үн кернеген көңілен Райымбектің қылжағы бөліп кетті. Әдепсіз бәдік емес-ті. Жігіттерді жұбатайын дегені шығар.

- Күйік биден бір жылы міне тұруға ат сұрадым. Ежелден бергі пайдакүнем қомағай құ емес пе, жарайды, тек майына бір атан түйе байласың деп көне кеткені. Мінерге тұяқ таппай жүргенде түйені маған кім беріпті, тағы да ұрлыққа итермелеп отыр да. Мейлі сені бір қатырайын дедім де, айтқанына келістім. Атты жаздай мініп, туған-туыс, алыс-жақын, жегжат, көңіл жетерді аралап әдейі дәурен сүріп, күзде үйге қайыттым-ау. Келгенімді естіген Күйік менен не айтқанын алмаққа, не жазалап қайтпаққа қасына бір топ кісі ертіп сау ете қалсын. Малымды сойып, қол қусырып жүгіріп жүрмін, күпілдеп үйде би отыр. Тілін шайнап сөйлейтін адам еді: "Құйтындай көзін, ұйындай аямай, байландап итті. Кімді басынады бұл неме!" - деп әкіреңдеп қойсашы. Сонан басқа жұрттың көзің ала беріп, екі саусағымды көрсеттім де сұқ саусағымды мұрнымның астына көлденең апара қойдым. Оным, мұрны тесік екі атан бар дегенім.

Көңілі көтеріліп, арнаулы асын жеген Күйік: "Тастандай, бұ иттің несін аламыз. Қасқи да өз күшігін таламайды, би ейке ғой, жүйсін аямызда. Ал атымды тағы да міне тұрсын", - деп атанып кете барды. Сол бетте мен де түйенің екі қап тезегін теріп алып өзім айтқан жерге жеттім-ау. Мал жайылғандай шөбін жұлып, жапырып, түйенің тезегін әр жерге төгіп кеттім. Үйіне барған соң бекініске жіберген Күйіктің баласы түйенің аунаған жерін, тезегін көріп қайтып: "Ой-бу, әкесі-ау, тез барып ала қоймай, бекіткен түйелері рас екен, әттең, бөтен ұрыға қолды бопты" -

деп санын соғып қайтты. Сөйтіп, Күйіктен зорға құтылғаным бар, - деп Райымбек шаршаған жұртты бір көтеріп тастады.

Арыстанбек бай жылқысын түбекке өткізіп жіберіп, бергі ауызға қалың елді жағалай қондырып тастаған екен. Жоқшылар сонда да қамыс ішінен жол тауып, мал үстінен бір-ақ шықты. Жылқышылар қосындағы сегіз адам да ат үстінде. "Қапта, қапта, ұрып таста", - деп ұмтылған барымташыларға олар да "қайт, қайт" деп ақыра қарсы шыққан. Майекең жігіттері екі топқа бөлініп, он шақтысы қаптай жайылған қалың жылқының дір жағынан шығып бері қарай жосылта қуды да, қалғандары қуғыншылармен сайысып кетті.

Алғашқы айтыста-ақ жылқышылардың үш-төрт жігіті аттан түсіп қалған, бірақ мал бермек оңай ма, қарсыласып жан-дәрмен қалар емес. Әсіресе қатты қимыл жасап, қолындағы ұзын шоқпарды ұршықша иіріп, денесіне сойыл дарытпай жүрген Сапалай. Келесі бір қайырылымда Райымбекпен бетпе-бет кездесіп қалған. Бір-біріне аяусыз сілтенген қос шоқпар құлақты жара шақ-шұқ ете сатырлап шашылған мидай бастары быт-шыт боп қалды да, екі алып таяқ сабаласқа көшті. Сан қақтығыста әккі болған екеуі де тобық, тізе сияқты осал тұстарды меңзей ұрысады. Сапалай бір қолымен таяқ сілтеп, екінші қолымен қанжығадағы қыл арқанын шешіп те үлгерген, арқанды бір айналдырып жіберіп Райымбекке тұзақ тастады. Оның қимылын қалтқысыз баққан Райымбек атының бауырына жабыса кетті де қыл арқан ердің басын қауып сымдай тартыла қалды. Ес жиып үлгерген Райымбек Сапалайды шынтақтан қағып өтіп, ес жиғызбай құлақ шекеден тағы да салып-салып жібергенде, бетаузын қан жуып аттан тымақтай ұшты.

Арыстанбектің жылқышыларын тегіс қолға түсіріп, қол аяқтарын байлап, жылқы ішіне қосып айдаған жоқшылар байдың ордасын жапыра жөңкіліп өткен. Тек шеткері тігілген Салиқа бейбіше мен Күміс келіншектің үйі ғана жығылмай қалды. Кермедегі атына дейін кек алушылардың қолында кеткен бай ауылдан бірде-бір қуғыншы шыға алмады.

Ауылдан ұзаңқырап кеткенде барып өрекпіген жігіттерді Майекең зорға тоқтатты.

- Жігіттер! - деген. Кеудесіне нан піскен, құдайын ұмытып жұрттың көз жасынан да қорықпаған Арыстанбекке ел барып, намыс қуа білер жігіт барын таныттық. Ал біз малды сыпыра қуып, базарға салар ұры емеспіз. Жүруге жарағанын ғана айдаңдар да, кедей-кепшіктің бірен-саранын бөліп тастап кетіңдер. Олар өздері де белгілі ғой, ат болса - ыңыршығы шыққаны, бие болса - бетіңе жәутеңдегені, артына қарайлағаны. Арыстанбекте кегің болғанымен, кедей кепшікте өшіміз жоқ!

Топ-тобымен әр жерге ірке тастаған жылқының қарасы үшінші күні ептеп сұйылайын дегенде, жігіттер де тыныс алып, мал ішінен таңдап семіз байтал сойды да сейіл жасады. Жеті жүз тұяқтың желік буы қойсын ба, өңкей ығай мен сығай, жүйрігі мен жорғасы, мама биелер көздің жауын алғандай. Олжалы қайтқан жігіттердің көңілі көк тірегенмен, Майекең қалың ойда еді. Ол ой мынау жылқының бойға сияр-сыймастығы да емес, ел қамының ертеңі күпті қылып көмейге тығылып, булыққан әлдебір сарынның ішқұса бұлқынысы болатын...

Бір жеті өткен соң Күміс келіншектің сәлемін алып жалғыз атты жолаушы келді. Жер болған Арыстанбек беті шыдамай осы жігіттен бітім сұрата жіберіпті. Күміс келіншек сәлемінде: ұзатылғанда мініп келген тұмарлы қоңыр жорғам кетті, қайнағамның бел басары, жауырлау күрең төбелі кетті. Майекең соны байқар, байқар да қайтарар депті. Майекең Күмістің сәлемін екі еткен жоқ. Бірақ екі рулы елді әуре-сарсаңға салған дау-шар жаз өте зорға тынышты деген сөз бар.

Онан кейін де қанша сабылыс, қанша шабыстың болғанын бір құдайдың өзі білсін. Кері кеткен заманның кепкен сойылының сартылып, жалғызын, жампозын жоқтаған аңыраған ананың күрсінісін еске салар Майекең тартыпты дей тұғын бір күйдің домбыра көмейінде қалғаны рас.